

М. Дорошко

З ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН КЕРІВНИЦТВА УСРР ТА РСФРР НА ПОЧАТКУ 1920-х років

Досліджуючи процес формування партійно-радянської номенклатури УСРР у 1920-1930-ті роки ми не раз наголошували на її другорядності щодо керівного більшовицького прошарку, що сформувався в Москві, оскільки керівна верства Радянської України, за великим рахунком, ніколи не була вільною у прийнятті життєво важливих, стратегічних рішень¹. Щоб відповісти на питання чому так сталося і чи могло бути інакше, слід звернутися до подій початку 1920-х рр., коли, власне, й вирішувалося чи вдасться керівництву УСРР зберегти хоча б децицю самостійності у взаємостосунках з центральним керівництвом.

Відомо, що після трьох років комуністичного штурму (1918 - 1920 рр.) московське більшовицьке керівництво, прагнучи попередити новий спалах громадянської війни, змушене було визнати передчасність впровадження комуністичних принципів в повсякденне життя і тимчасово відступити. Нова економічна політика, що прийшла на зміну “воєнному комунізму”, вимагала від партійних функціонерів сприйняття нових реалій, попри те, що переважна більшість не сприймала їх, справедливо вважаючи, що різка зміна економічної політики суперечить комуністичній доктрині. Впроваджуючи нову економічну політику, В.Ленін сподівався на її підтримку не лише з боку ЦК РКП(б), але й на розуміння необхідності зміни курсу керівництвом республіканських філій більшовицької партії, передовсім, КП(б)У.

З'ясувати ставлення керівництва УСРР до непу допомагають документи ЦК КП(б)У, аналіз яких дає можливість зробити цілком певні висновки. Відомо, що першим документом державної партії щодо нової економічної політики став ленінський “Попередній, чорновий начерк тез відносно селянства”, датований 8 лютого 1921 р., в якому більшовицький вождь запропонував задовольнити бажання селян про заміну продрозкладки хлібним податком, зменшити розмір податку в порівнянні з розкладкою і дозволити використання селянами лишків продуктів після сплати податку у місцевому господарському обороті². Тези Леніна були схвалені, а політбюро ЦК РКП(б) створило комісію для підготовки на їх основі проекту постанови ЦК на чолі з Л. Каменєвим. Так розгорталися події в Москві.

У Харкові 13 лютого 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило тези доповіді голови Бюро по відбудові промисловості (Промбюро) В.Чубаря на У Всеукраїнському з'їзді рад, основним лейтмотивом якої була думка про "неминучість засобів примусу (щодо селян. – М.Д.) для отримання потрібних в даний час продуктів сільськогосподарського виробництва"³, тобто пропонувалося залишити продрозкладку аж до остаточної відбудови промисловості.

Не менш показовими є тези ЦК КП(б)У до X з'їзду РКП(б), опубліковані харківською газетою "Коммунист" 15 лютого 1921 р., в яких пропонувалося довести до кінця зосередження в руках держави засобів і знарядь виробництва, проголошувався курс на натуралізацію заробітної плати і масові мобілізації робітників та службовців за трудовою повинністю. Тож не дивно, що керівництво КП(б)У, отримавши каменівський "Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком", надісланий 18 лютого в усі партійні комітети губерній і національних республік, м'яко кажучи, його не сприйняло. Свідченням чому є досить заплутаний текст постанови пленуму ЦК КП(б)У від 27 лютого, щодо заміни продрозкладки продрподатком. У постанові пленуму, в роботі якого взяли участь усі присутні на У Всеукраїнському з'їзді рад секретарі губкомів і голови губвиконкомів, зазначалось: вважати заміну продрозкладки податком у всеросійському масштабі недоцільною; стосовно України визнати проведення проекту неприйнятним; у випадку здійснення проекту в РСФРР все-таки застосувати його і в Україні. Цей останній, вирішальний пункт постанови було прийнято 14 голосами проти 10⁴. Такою була перша реакція партійно-радянського керівництва УСРР на неп.

Але оскільки КП(б)У була лише філією РКП(б), то після схвалення X з'їздом РКП(б) зміни економічної політики, українському керівництву залишалось підкоритися рішенням вищої партійної інстанції. Понад те, вищі українські посадовці взяли безпосередню участь у розробці перших кроків нової економічної політики, зокрема, голова ВУЦВК Г.Петровський був членом комісії ЦК РКП(б) з редагування проекту постанови X з'їзду про заміну розкладки натуральним податком. З іншого боку, як видно з листів Леніна до О.Цюрупи і О.Рикова, нереалізовану ідею вождя про можливість обмеження ринкових відносин після запровадження продрподатку підтримав голова українського уряду Х.Раковський⁵, що є зайвим підтвердженням неспівпадіння

умоглядних конструкцій і життєвих реалій і боротьби між ними, що відбувалася в головах більшовицьких теоретиків.

Не дивно, що більшість рядових партійних функціонерів відмовлялися вірити у те, що партія капітулювала перед селянством, а її ідеологи відійшли від ідеї комуністичного будівництва, тому на місцях чинився прихований опір новому курсу. Так, наприклад, голоси проти нової економічної політики звучали навіть у квітні 1923 р. під час роботи УІІ конференції КП(б)У. Для забезпечення єдності КП(б)У у реалізації непу Х.Раковський нагадав делегатам, що оскільки “Ілліч був за неп... усі постанови і резолюції ЦК говорять про це”, то “нам потрібно... підкорятися, можливо, не завжди віддаючи собі звіт, в чому полягає ця політика”⁶. Тим самим, голова українського радянського уряду визнав, що розібратися у змісті, причинах і перспективах нової економічної політики було справді важко і не лише партійним керівникам низового рівня, адже припинення більшовицькою партією політики комуністичного штурму аж ніяк не означало відмови від комуністичної ідеї, доктрини, програми. Йшлося тільки про припинення комуністичного розподілу, а відтак, про тимчасову зупинку на шляху до комунізму.

Іншим, не менш серйозним тестом на перевірку лояльності керівництва КП(б)У щодо заходів, ініційованих центральним керівництвом, став голод в Україні 1921-1923 рр. Відомо, що виникнення голоду на початку 1920-х рр. в Україні офіційною радянською історіографією завжди пояснювалося посухою 1921 р., а також наслідками семирічної війни (спочатку світової, потім громадянської). Однак насправді голод 1921-1923 рр. мав суб'єктивні причини, пов'язані з соціально-економічними перетвореннями більшовицької партії (політикою “воєнного комунізму”) і насильницькими заходами, за допомогою яких вони здійснювалися.

Тоді стихійне лихо вразило УСРР і РСФРР, однак становище України було скрутнішим, адже в 1921 р. від неї вимагали хліб для постачання Півночі, який вилучали методами офіційно скасованої Х з'їздом РКП(б) продрозкладки. Розкладку в Україні кремлівське керівництво залишило, щоб забезпечити, перш за все, безперервне постачання хлібом Москви і Петрограда.

Українське керівництво протягом 1921 р. не здійснило **жодної** (виділено нами. – М.Д.) спроби щодо зменшення обсягів вивезення хліба з республіки. Навпаки, коли 8 травня 1921 р. секретар ЦК РКП(б) В.Молотов (його перевели з Харкова в Москву після Х з'їзду РКП(б)) повідомив керівництво УСРР про

постанову центру – відправляти не менше 40 залізничних ешелонів з продовольством на місяць у розпорядження наркомпроду РСФРР⁷, політбюро ЦК КП(б)У вирішило залучити до виконання постанови не лише наркомпродівські загони, але й регулярну армію, оскільки українські селяни чинили спротив конфіскації хліба та інших видів сільськогосподарської продукції (між іншим, працівники Наркомпроду УСРР мали у своєму розпорядженні кавалерійські частини, які використовували для придушення опору селян та охорони продовольчих вантажів).

Насильницькі методи хлібозаготівель використовувалися владою і в попередні роки. Так, наприклад, за сприяння місцевої влади в 1920 р.

держава заготовила в Україні 71,5 млн пудів хліба (у 1919 р. - 10,5 млн пудів). Ще більше – 137 млн пудів - вона сподівалася отримати у 1921 р., тому, незважаючи на вимоги неврожайних районів зменшити продподаток, центральні продовольчі органи намагалися за будь-яку ціну виконати накреслений ще до жнив план хлібозаготівель. Хлібні ресурси влада намагалася захопити руками бідного селянства, що вело до розпалювання соціальної ворожнечі на селі.

Про заподливість української влади перед Москвою на шкоду інтересам свого народу можна привести чимало прикладів. Наведемо найбільш показові. Так, доводячи до місцевих властей зміст телеграми В.Леніна, який 6 липня 1921 р. наказав наркомпроду УСРР М.Владимирову вжити рішучих заходів по забезпеченню продовольством Донбасу⁸, ЦК КП(б)У зобов'язував їх “докласти надлюдських зусиль для підйому продзаготівлі і виконання нарядів наркомпроду навіть на шкоду задоволенню місцевих потреб”⁹. Тоді ж голова ВУЦВК Г.Петровський і секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь у телеграмах керівникам губкомів і губвиконкомів закликали в будь-який спосіб виконати нереальні завдання з хлібозаготівель¹⁰.

У той час, коли на організацію допомоги голодуючому Поволжю були спрямовані усі сили партійного, радянського і профспілкового апарату, у **жодній** (виділено нами. – М.Д.) урядовій постанові чи зверненні про організацію боротьби з голодом за літо-осінь 1921 р. не згадується про наявність голоду на півдні України, а, відтак, не йдеться про організацію матеріальної допомоги голодуючим. Тому південні райони УСРР, що найбільше постраждали від природної стихії, залишалися без допомоги.

Замовчування голоду на півдні України дозволило центральній владі використати хлібні ресурси виключно для голодуючих РСФРР. Для них вилучалися навіть мізерні зернові запаси голодуючих українських губерній. Тільки в грудні 1921 р., коли на півдні України поширилася смертність від голоду, Москва послабила продподатковий тягар на Україну і зменшила план вивозу українського хліба до РСФРР з 57 млн до 27 млн пудів¹¹. Водночас, уряд УСРР отримав дозвіл оголосити частину потерпілих від посухи губерній республіки голодуючими, але без надання їм населенню пільг, якими користувалися голодуючі в РСФРР – повне звільнення від податку і продовольче забезпечення за рахунок загальнофедеративного продовольчого фонду.

Тим часом, продоргани УСРР наполегливо стягували продподаток для рятування населення Поволжя, а при оцінці продовольчого становища губерній самої України практично не звертали уваги на факти голодування населення. Для посилення допомоги голодуючим РСФРР, за пропозицією В.Леніна, в Україну відправили агітаційно-інструкторський поїзд ЦК РКП(б) “Жовтнева революція” на чолі з головою ВЦВК і ЦК Допгол М.Калініним, до якого 8 лютого 1922 р. приєднався голова ВУЦВК Г.Петровський. На підтримку московській групі було залучено всіх членів ВУЦВК і відповідальних працівників місцевого радянського апарату. Відвідавши шість українських губерній, в тому числі й дві голодуючі – Одеську та Миколаївську – вищі радянські посадовці фактично проігнорували голод в Україні. Намагаючись виправдати позицію центрального керівництва й безпринципність українського уряду, секретар ЦК Допгол ВУЦВК М.Сирота вказав на послаблення голоду в Україні під час перебування комісії ЦК РКП(б)¹², проте звіти з неврожайних місцевостей УСРР засвідчують протилежне.

Найжахливішим було те, що оскільки голод в Україні приховувався від загальноросійської і світової громадськості, то закордонних рятівників (наприклад, Американську адміністрацію допомоги – АРА) в республіку не запрошували. Тільки після того, як голодуючі селяни почали масово помирати, українські партійні функціонери, що досі дисципліновано виконували вказівки Кремля, забили на сполох. Так, зокрема, М.Скрипник, виступаючи у грудні 1921 р. на УІ конференції КП(б)У заявив: “Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем і тільки тепер ми

бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не насмілювалися казати, що у нас, в нашій благодатній Україні – голод”¹³.

Ці факти визнав і голова українського уряду Х.Раковський, який у доповідній записці В.Леніну від 28 січня 1922 р. зазначав, що дані про голод, що насувається на Україну, він мав ще у червні 1921 р. Восени того ж року Українська економічна нарада ухвалила постанову про обстеження неврожайних українських губерній, але ВУЦВК, судячи зі слів Раковського, “скасував цю постанову з суто політичних міркувань – не створювати паніки”¹⁴. Цей документ є яскравим свідченням відсутності принципової позиції українського керівництва у питанні голоду. “Україна, - зізнавався Х.Раковський, - не робила будь-якого звернення за допомогою ні до Росії, ні до закордону, і різні міжнародні комітети допомоги голодуючим були допущені на Україну тільки у січні і лише після того, як вони самі полізли туди за згодою РСФРР”¹⁵. Тобто, владці УСРР зайняли вичікувальну позицію і чекали вказівок Москви і, лише тоді, коли остання визнала наявність голоду в Україні, у кінці січня 1922 р. звернулась до Раднаркому РСФРР за допомогою голодуючим у сумі 40 млн крб.¹⁶ Лише в травні 1922 р. голова ВУЦВК Г.Петровський звернувся до Всеросійського ЦВК з проханням припинити вивіз продовольства з УСРР¹⁷. “Відкріплено” Україну від продовольчого постачання Поволжя в червні 1922 р.

Ці запізнілі кроки українського керівництва підтверджують, що офіційне визнання голоду в УСРР мало для центральної влади формальний характер. Під прикриттям гасел про допомогу голодуючим вона продовжувала грабувати Україну, а головну вину за виникнення голоду Москва переклала на учасників інтервенції 1918-1920 рр. і внутрішню політичну опозицію.

Між тим, голод 1921-1923 рр. “допоміг” керівникам державної партії зробити кілька важливих спостережень, які цинічно були використані ними при творенні нових голодоморів. По-перше, оскільки вилучення хліба в українських селян у 1921-1922 рр. мало на меті не стільки нагодувати “червоні столиці”, Червону армію та голодуючих селян Поволжя, скільки приборкати у такий спосіб селянський повстанський рух, то терор голодом виявився більш ефективним засобом боротьби з повстанцями, ніж застосування регулярних частин Червоної армії. По-друге, на прикладі голоду в південних регіонах України владою було апробовано технологію замовчування у засобах масової

інформації фактів про наявність голоду, що не дозволило скористатися допомогою, яку надавала світова громадськість голодуючим Поволжя і призвело до масового мору українського населення. По-третє, скориставшись голодом як приводом до вилучення церковних цінностей, більшовики зрозуміли, що й у такий спосіб можна діставати валюту для утримання влади і для проведення великомасштабних комуністичних експериментів. По-четверте, мовчазна згода українського керівництва на застосування методів офіційно скасованої продрозкладки для масового вилучення хліба у “незалежній” республіці, переконала московський партійний центр у цілковитій лояльності до нього з боку партійно-радянського керівництва УСРР.

Щоправда, однієї лише лояльності, затвердженому у квітні 1922 р. на посаді генерального секретаря ЦК РКП(б) Й.Сталіну, було вже замало – він жадав, щоб керівництво національних республік перебувало у його повному підпорядкуванні. Оскільки найбільшу небезпеку в досягненні цієї мети являла УСРР на чолі з головою її Раднаркому Х.Раковським, який рішуче виступив проти реалізації в будівництві союзної держави сталінського плану “автономізації”, що означав входження республік до складу РСФРР на правах автономії, усі зусилля Сталіна та його тодішніх тимчасових союзників в політбюро ЦК РКП(б) Г.Зінов’єва і Л.Каменєва, які об’єдналися задля недопущення до влади Л.Троцького, були зосереджені на ослабленні позицій давнього друга останнього – Х.Раковського, який був фактичним лідером радянської України у 1919-1923 рр. і контролював республіканську парторганізацію. Про авторитет Раковського в середовищі керівної верхівки УСРР свідчить хоча б той факт, що на усіх конференціях КП(б)У – від ІУ до VII включно, що відбулися в той період, коли на чолі уряду перебував Раковський, політичний звіт ЦК незмінно оголошував саме він.

До реалізації плану відкликання Раковського з України Сталін, зі слів Троцького, приступив з кінця 1922 р., заручившись підтримкою першого секретаря ЦК КП(б)У Д.Мануїльського, який висловився за те, що Раковський має піти з України. Цікаво, що на початку 1922 р., коли виникло питання про можливий перехід Раковського на іншу роботу, пленум ЦК КП(б)У 23 березня 1922 р. ухвалив рішення “категорично вимагати не знімати з України т.Раковського”, то за це голосував і Д.Мануїльський¹⁸. Чому і за яких обставин відбулася така радикальна зміна позиції Мануїльського по відношенню до Раковського?

Звісна річ, що прагнучи зберегти суверенітет Радянської України, Раковський намагався опертися на партійно-радянське керівництво УСРР, однак на заваді цим планам стало вміле застосування Сталіним політики “поділяй і владарюй”. Перша серйозна тріщина у донедавна монолітній позиції українського керівництва утворилася після того, як генсек ЦК РКП(б) Сталін пообіцяв першому секретареві ЦК КП(б)У Д.Мануїльському членство в ЦК РКП(б) у відповідь на підтримку останнім сталінського плану національно-державного будівництва. Честолюбний Мануїльський не забарився з підтримкою Сталіна, що засвідчує його лист до генсека, надісланий влітку 1922 р., в якому, зі слів Раковського, перший секретар ЦК КП(б)У “оголосив себе прихильником автономізації України і входження її в межі РСФРР”¹⁹, а також міркування, висловлені Мануїльським на початку вересня 1922 р. з приводу проекту рішення ЦК РКП(б) “Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками”. В них, зокрема, йдеться про те, що “утворення на окраїнах самостійних республік із своїми ЦВК і Раднаркомом відповідало певному етапу нашої революції, який було б неточно називати “національним” етапом, але в період якого пролетарській диктатурі довелось розв’язувати національне питання. Це була неминуча поступка національній стихії, яку революція привела в рух, і яка, спираючись на невдоволення селянської маси, могла перетворитися в найсерйознішу “Вандею”. Зміна економічної політики внесла заспокоєння в село, вибивши ґрунт з-під ніг політичних сепаратистів, які намагалися використати економіку для своїх цілей. Український мужик “національним” питанням не цікавиться і більше брати участь в бандах політичного характеру не хоче. Треба тільки, я вважаю, провести реалізацію цього заходу таким чином, щоб ініціатива виходила від національних з’їздів рад, отримавши своє законодавче затвердження на Всеросійському з’їзді в грудні”²⁰.

Про те, що в особі Мануїльського Сталін отримав надійного союзника у боротьбі з прихильниками більшої самостійності республік, у тому числі й Раковським, промовляє й той факт, що навіть після того, як російські прихильники сталінського плану відмовилися від його реалізації, Мануїльський продовжував пропагувати його в Україні аж до повторного засудження плану “автономізації” XII з’їздом РКП(б).

Ставку на Мануїльського та на розкол у верхівці КП(б)У Сталін зробив не випадково, адже вплинути на тверду і

послідовну позицію Раковського з питання утворення Союзної держави, не видавалося можливим. Як засвідчують матеріали комісії з підготовки проекту рішення з удосконалення відносин національних республік з РСФРР, створеної оргбюро ЦК РКП(б) у серпні 1922 р. і яка складалася з п'яти членів ЦК РКП(б) (В.Куйбишева, Сталіна, Г.Орджонікідзе, Г.Сокольнікова і Раковського) і представників республік (УСРР представляв Г.Петровський), лише Раковський висловився проти сталінського плану “автономізації” (представник Грузії К.Цінцадзе при голосуванні утримався).

Відстоюючи свій проект, Сталін у листі Леніну від 22 вересня 1922 р. стверджував, що “окраїни в усьому безумовно повинні підпорядковуватись центру”. Прикметно, що завершуючи лист, Сталін додав до нього думку, як він висловився, “липового українця” Д.Мануїльського, який підтримував автономізацію, відзначивши одночасно, що “нелиповий українець” Раковський, “як говорять, проти автономізації”²¹. Цей лист зайве показує, як Сталін з притаманним йому особливим “хистом” використав Мануїльського з метою створення противаги позиції Раковського.

Ще більше зміцнився Сталін у своїй думці про необхідність відкликання Раковського з України під час роботи XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.). Адже, як ніхто інший, голова українського Раднаркому, передбачив і прорахував наслідки впровадження сталінського плану національно-державного будівництва і намагався запобігти їх реалізації. Він не приховував своєї обізнаності з підступними планами генсека, тому був максимально відвертим у своїй промові з національного питання, яку виголосив на з'їзді: “...Я пам'ятаю одне слово тов. Сталіна, надзвичайно характерне. Коли я повернувся з-за кордону і після прийняття програми про Союз тов. Сталін мені сказав: “Ви знаєте, це ненадовго, чи це не дипломатичний крок?”²². Тобто, йшлося про те, що формула утворення союзу суверенних республік слугувала лише зовнішнім прикриттям плану, який передбачав утворення унітарної держави. Це підтвердила практика зосередження в руках центральних органів практично усіх важелів і функцій управління усіма сферами життєдіяльності суспільства. Зі слів Раковського, процес централізації управління пішов особливо стрімко одразу ж після того “як тільки була вотирувана союзна конституція”²³. “...Центральним органам, - продовжував оратор, - було дано в десять, в двадцять разів більше прав, ніж вони мали раніше, до союзної конституції. Замість того, щоби... зменшити їх права, їм,

---

навпаки, як винагороду, як премію за всю ту головотяпську політику, яку вони в національному питанні вели, на шкоду і партійній, і господарській політиці... - цим органам були надані ще нові функції. Вони після... першого Союзного з'їзду Рад стали господарями всього нашого життя”²⁴.

Відстоюючи свою позицію і намагаючись схилити на свій бік делегатів з'їзду, Раковський, у якості останнього аргументу зауважив, що думка про те, що “...треба відібрати від союзних комісаріатів дев'ять десятих їхніх прав і передати їх національним республікам... не тільки моя, це є думка Володимира Ілліча”²⁵. Але посилання на авторитет хворого Леніна не спрацював, як не переконало делегатів з'їзду й визнання Раковського в тому, що він не хворіє “спеціально долею України”, а опікується усім цим лише тому, що “...наша національна політика відбивається на революційній ролі усієї нашої партії”²⁶. Тобто, як професійного революціонера, що марив ідеєю світової комуністичної революції, голову українського Раднаркому більше хвилювало питання, який вигляд матиме СРСР в очах світового пролетаріату, вирішуючи національне питання у такий спосіб, що не мав нічого спільного із більшовицьким програмним гаслом про права кожної нації на самовизначення.

Вочевидь, що саме ця промова Раковського стала тією краплею, яка переповнила чашу терпіння мстивого генсека. Бачачи, що голова українського уряду озвучив не лише свою позицію, але й думку досить впливової частини керівництва УСРР (ідею надання республікам більших повноважень публічно обстоювали також Г.Гринько, М.Скрипник і М.Фрунзе), Сталін не міг зволікати з прийняттям рішення про відкликання Раковського з України.

Між іншим, непоступливість Раковського та публічна підтримка його позиції ще одним членом української делегації М.Скрипником під час роботи в Москві 9-12 червня 1923 р. IV наради з національного питання, вартували Раковському звинувачення у конфедералізмі. Воно пролунало після того, як Раковський поставив Сталіну в вину те, що конкретні пропозиції з розширення прав республік, які в Україні були прийняті практично одногосно, “Сталін вже хотів дати як ілюстрацію того, що ми хочемо відокремлюватися”²⁷.

За декілька днів, 20-22 червня 1923 р., на пленумі ЦК КП(б) Раковський востаннє спробував повернути прихильність до себе та своєї позиції з питань союзного будівництва в середовищі

керівної верхівки української парторганізації, але ця спроба, зі слів Мануїльського, завершилася повним фіаско, оскільки, “пропозиції т.Раковського систематично провалювались переважною більшістю пленуму”²⁸. Крім того, Раковський та керований ним урядовий апарат були звинувачені в тому, що “ввели в оману Політбюро, перевищили його директиви, ухвалюючи рішення ними не передбачені”²⁹. Оскільки таке формулювання означало, по суті, несхвалення діяльності Раковського як голови уряду, 22 червня він подав заяву про свою відставку, яка не була прийнята лише через те, що ЦК КП(б)У не мав на це повноважень з центру.

18 липня 1923 р. вже відкликаний з України Раковський пише листа Сталіну, усім членам і кандидатам ЦК РКП(б) й президії ЦКК, в якому окремо торкається свого призначення послом до Великобританії. Текст цього листа заслуговує на детальне цитування. Отже, Раковський писав: “Моє призначення до Лондона є для мене і не тільки для мене одного лише приводом для мого зняття з роботи на Україні. Докази цього я мав і після того, як у своєму заключному слові (на XII з’їзді РКП(б). – М.Д.) т.Зінов’єв зазначив, що виключно ділові міркування диктують прийняте рішення. Ще не було відповіді англійського уряду і навіть, навпаки, отримані з Лондона... відомості говорили, що ймовірніше за все відповідь буде негативною, як формально і в партійному, і в радянському порядку сесією Союзного ЦВК було намічено товариша, який повинен був мене замінити у якості голови Раднаркому України. А втім, і моє одночасне призначення Повпредом в Англію, і заступником Наркомзаксправ РСФФР... мало на меті мене у будь-якому випадку зняти з України...”³⁰.

Про те, що питання відкликання Раковського з України є справою часу з його слів “стало очевидним” для нього та членів української парторганізації під час XII з’їзду РКП(б), особливо тоді, коли Сталін в комісії з національного питання використав проти Раковського навіть такий аргумент, що він не перебуває серед “старих лєнінців”. “Усе це, - на думку Раковського, - стало приводом для того, щоб один з членів ЦК КПУ і ЦК РКП т. Мануїльський міг спочатку заявити мені під час з’їзду партії, що... ці виступи (Зінов’єва і Сталіна. – М.Д.) переслідують визначену тактичну мету, і потім на Україні порадили мені, що я повинен поїхати з України”³¹.

Свідченням того, що Москва затіяла велике перегрупування сил в Україні, щоб зміцнити там свої позиції стала й те, що одразу

ж по закінченні XII з'їзду в республіці почалося "радикальне перекидання працівників, яку неможливо було зрозуміти інакше, як таку, що має на меті тактичні завдання, аналогічні тим, що були викладені у виступах проти мене", - констатував Раковський. Якби це було не так, писав далі Раковський, то навіщо було б знімати з роботи керівників "радянських і партійних апаратів у двох найміцніших і кращих наших організаціях – Київській і Одеській" ³².

Про наміри "тріумвірату" підпорядкувати своєму впливу КП(б)У свідчила, на думку Раковського, і та обставина, що "по закінченні Лютневого пленуму ЦК (РКП(б). – М.Д.) в українських губернських організаціях було розпочато боротьбу проти товаришів, які в суперечках з питання про профспілки стояли на точці зору меншості ЦК". "Хоч усілякі угруповання були заборонені 10 з'їздом, хоч поділ з питання про профспілки втратив вже давно будь-яке значення, тим не менше він був використаний, як аргумент проти знятих на Україні працівників, зокрема, проти мене" ³³.

Більш того, "трійка" політбюро ЦК РКП(б), безпідставно звинувативши Раковського в тому, що він доручив керівнику ГПУ в Україні "встановити стеження за групою відповідальних товаришів, що є прихильниками більшості ЦК", дала привід Раковському зробити висновок про те, "що старі поділи не забуті і що у внутрішніх відносинах і у питанні про призначення і зняття вони грають **вирішальну** (виділено нами. – М.Д.) роль, і відсувають на задній план міркування ділового характеру" ³⁴. Завбачливо проведені Сталіним та його емісаром в Україні Е.Квірінгом перекидання прихильників Раковського-Троцького дозволили нівелювати вплив Раковського в ЦК КП(б)У, наслідком чого стала одностороння ухвала червневим (1923 р.) пленумом ЦК КП(б)У визнання необхідності проведених "перекидань" відповідальних працівників. Переміщення торкнулися усіх українських губерній, за винятком Полтавської, Харківської та Чернігівської ³⁵.

Наступні події лише підтвердили правоту Раковського, оскільки слідом за ним з України були відкликані практично усі номенклатурники, які могли стати в опозицію до Сталіна. Розчистивши, таким чином, шлях до підпорядкування КП(б)У, Сталін міг бути спокійним за неї в період боротьби за встановлення своєї одноосібної влади в 1923-1928 рр. Чинити спротив її встановленню було, по суті, нікому. Щодо "старих поділів", то вони ще неодноразово були використані генсеком як

привід для фізичної розправи з усіма колишніми опозиціонерами. Не став винятком з цього жакливого правила і колишній голова українського радянського уряду Х.Раковський, безпідставно репресований 1938 р. і розстріляний 1941 р.

З'ясувати причину поразки курсу Раковського на "відстоювання інтересів України" в майбутній Союзній державі і час розколі в донедавна одностайній позиції КП(б)У з цього питання дозволяє лист Д.Мануїльського від 27 липня 1923 р., який проливає світло на те, хто й за чийого сприяння вніс елементи розколу в одностайну позицію української делегації на чолі з Раковським із питань утворення Союзу РСР на XII з'їзді РКП(б). Звертаючись до Сталіна й до членів ЦК КП(б)У Мануїльський писав: "Перші розбіжності... між т.Раковським і частиною української делегації з питання про союзне будівництво **мали місце на партійному з'їзді** (виділено нами. – М.Д.). Українські товариші, які голосували на VII партійній конференції (КП(б)У – М.Д.) пропозицію т. Раковського про утворення Другої палати виключно з представників автономних республік і областей, на партійному з'їзді були піддані сумніву аргументами доповідача з національного питання (Сталіна. – М.Д.) і частина з них голосувала проти поправки, внесеної т.Раковським від імені української делегації"³⁶. Озвучив позицію цієї частини українських делегатів, яка "зрозуміла свою помилку" секретар ЦК КП(б)У Квірінг в "декларації" з мотивів голосування³⁷.

Таким чином, проаналізувавши позицію Квірінга, Мануїльського і Раковського можна дійти висновку, що розкол в лави української делегації з питання національно-державного будівництва було внесено за вказівкою Сталіна членом ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б) Мануїльським і призначеним у квітні 1923 р. першим секретарем ЦК КП(б)У Квірінгом. Зваживши на такий стан речей, вже після своєї відставки Раковський з сумом констатував, що "лінія, яку проводив Центральний Комітет України провалилася в Москві тому, що ті, які накресливали цю лінію Політбюро і ті товариші української організації, які є членами або кандидатами ЦК РКП у своїй переважній більшості працювали проти директиви, наміченої і затвердженої ними"³⁸. Ці слова зайвий раз підтверджують наше припущення про те, що всього лише за рік перебування на посаді генерального секретаря ЦК РКП(б) Сталін зумів взяти під свій контроль найчисельнішу з периферійних партійних організацій - КП(б)У.

Відкликавши Раковського з України, Сталін, таким чином, вирішив два важливих тактичних завдання на шляху до встановлення одноосібної влади: нейтралізував вплив сильного політичного гравця, яким, безперечно, був Раковський, і значно послабив позиції свого головного опонента у боротьбі за владу – Троцького, який відтепер не міг розраховувати на підтримку з боку українського партійно-державного керівництва. Відставка Раковського, по суті, стала прелюдією до боротьби за владу в політбюро ЦК РКП(б), що розгорнулася з новою силою восени 1923 р.

-
- ¹ Див., наприклад, Дорошко М.С., Колесник В.Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Український історичний журнал. – 1993. - № 9. – С.40-51; Дорошко М. Особливості та основні етапи формування компартійної номенклатури в УСРР (20-30-ті рр. ХХ ст.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. - 2003. – Випуск 66. – С.102 –105; Його ж. Теоретико-методологічні аспекти дослідження проблеми формування та діяльності української компартійно-державної номенклатури у 20-30-ті роки // Історичний журнал. – 2004. - № 10-11. – С.31-37.
- ² Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.42. – С.320.
- ³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.18. – Арк.188.
- ⁴ Там само. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.6.
- ⁵ Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т. 52. – С. 93.
- ⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.98. – Арк.20.
- ⁷ Там само.– Оп.6. – Спр.20. – Арк.142.
- ⁸ Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К.,1995. – С.36.
- ⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.23. – Арк.163.
- ¹⁰ Кульчицький С.В. Вказ. праця. - С.37.
- ¹¹ Ленін В.І. Повне збір. творів. - Т.44. - С.301.
- ¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.1. - Оп.2. - Спр.897. - Арк.177-183.
- ¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.51.
- ¹⁴ Голод 1921-1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. - К., 1993. - С.84.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. - Спр.702. - Арк. 47,49,169.

-
- ¹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.1-1 зв.
- ¹⁹ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф.82. – Оп.2 – Спр.154. – Арк.130.
- ²⁰ Известия ЦК КПСС. –1989. - №9. –С.193.
- ²¹ Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки. – М.,1988. – С.235.
- ²² Національні моменти в партійнім і радянськїм будівництві (Доклад т.Сталїна і промови тт. Раковського, Скрипника і Гринька на XII з'їзді РКП) з резолюцією з'їзду по національному питанню. – Харків,1923. – С.45.
- ²³ Там само. – С.51.
- ²⁴ Там само. – С.52-53.
- ²⁵ Там само. – С.53.
- ²⁶ Там само. – С.50.
- ²⁷ Четвертое совещание ЦК РКП с работниками национальных республик и областей. Москва, 9-12 июня 1923 г. – М.,1923. – С.233.
- ²⁸ РДАСПІ. – Ф.82. – Оп. 2. – Спр.154. – Арк.123.
- ²⁹ Там само. – Арк.127.
- ³⁰ Там само. – Арк.117-118.
- ³¹ Там само. – Арк.118.
- ³² Там само.
- ³³ Там само. – Арк.119.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само. – Арк.121.
- ³⁶ Там само. – Арк.122.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само. – Арк.127.